

Raíces históricas da educación para a cidadanía. Notas sobre dous textos de Rousseau e Condorcet.

Historical Roots of the Education of Citizens. Comments on texts by Rousseau and Condorcet

Herminio BARREIRO RODRÍGUEZ

Universidade de Santiago de Compostela

RESUMO: Neste artigo lévase a cabo un breve percorrido pola evolución histórica dos conceptos de educación e de cidadanía e reproducense, tradúcense e coméntanse dous textos de Rousseau e Condorcet. A propósito do significado contemporáneo deses dous conceptos e do nacemento do que hoxe entendemos por educación para a cidadanía, faise un seguimento do discurso deses pensadores ilustrados franceses do século XVIII sobre o que eles denominaban a *instruction civique* (educación cívica).

PALABRAS CHAVE: educación, cidadanía, instrución cívica, Rousseau, historia

ABSTRACT: This article offers an overview of the historic evolution of the concepts of *education* and *citizens* and includes texts by Rousseau and Condorcet as well as translations and commentaries on these texts. As regards the contemporary significance of these two concepts and the birth of what today is known as *the education of citizens* there is also an examination of the discourse of these two great 18th century French thinkers regarding their thoughts on what they termed *instruction civique* (civic education).

KEY WORDS: education, citizens, civic education, Rousseau, history

Os conceptos de *educación* e *ciudadanía* proceden, en boa parte da súa acepción actual, da cultura grecolatina. Empregados dabondo por Platón e Aristóteles, fican xa na historia como conquistas teóricas da Grecia clásica, pero necesariamente só poden ter para nós unha validez referencial. Non podemos esquecer que nacen nunha sociedade baseada na escravitude a que estaba sometida a maioría da poboación. Se de *educación* é posible falar xa dende os albores mesmos da historia da humanidade, o concepto de *ciudadanía* vai máis ligado á historia das cidades ou *polis* gregas.

Para entender o significado e a función deses dous conceptos nas sociedades complexas do noso tempo, deberemos acudir antes de nada ao movemento social, económico,

político, educativo e cultural que foi a Ilustración, que se estendeu por Europa dende mediados do século XVIII e con consecuencias que perduran ata hoxe mesmo. Por iso falar agora de *educación para a cidadanía* supón evocar todo un mar de novos contidos só comprensibles no contexto histórico do desenvolvemento das sociedades capitalistas desta hora.

Como é ben sabido, o movemento ilustrado foi unha magna revolución cultural, política e educativa que constituiría a base teórica da Revolución Francesa de 1789, coa que se abre a época contemporánea en Europa. A Ilustración dará lugar ao nacemento da chamada Modernidade, que se resume no famoso *sapere aude* (atrévete e saber) de Emmanuel Kant. Serán, pois, os ilustrados os que preparen un novo modelo de Estado, xusto á medida da burguesía europea. O pensamento ilustrado porá en marcha esa revolución teórica, utilizando as armas da crítica filosófica, científica e ideolóxica e rendendo sempre culto á razón en tanto que método para o coñecemento cabal da realidade natural, social e humana.

Consecuentemente, todos os sistemas educativos europeos contemporáneos comezan a configurarse xustamente nos textos dos ilustrados e, en particular, nalgúns rechamantes escritos de Jean-Jacques Rousseau [1712-1778] e de Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, Marqués de Condorcet [1743-1794]. Por iso podemos afirmar que, na escrita destes pensadores, nacen verdadeiramente os conceptos actuais de *educación* e *ciudadanía*. Por tanto, as verdadeiras raíces históricas da *educación para a cidadanía* haberá que buscalas na literatura ilustrada e, sobre todo, na dimensión específica do que os franceses chaman a *instruction civique* (instrución cívica), así como no vello e renovado sentimento de patria, na loita pola igualdade e nos valores revolucionarios da *educación pública* en canto tal (Rousseau), así como na loita radical pola laicidade e a universalización da educación (Condorcet).

Nace deste modo un novo concepto de *educación* que xa non nos ía abandonar nunca. Nos séculos XVIII e XIX, o *súbdito* do Antigo Réxime deixaba paso ao *ciudadán*, na mesma medida en que o Antigo Réxime ía dar paso ao Novo Réxime, o vello Estado ao novo Estado e o réxime de servidume a un réxime de liberdades. É ise o xeito en que aparece historicamente o moderno concepto da *educación para a cidadanía*. O que, para nós é agora mesmo un denso e apretado curriculum socioeducativo, de aprendizaxe democrática ou de solidariedade colectiva, para os cidadáns e cidadás do século XVIII, do XIX e mesmo do XX nalgúns casos ¡e para moitos pobos do mundo de hoxe en día! (ou para nós mesmos hai non tanto tempo) sería xa unha conquista –e non pequena- o simple feito de aprender a ler, escribir e contar. A *educación* máis primaria e elemental era xa por definición –e, insisto, o segue a ser en moitas partes do mundo- pura *educación para a cidadanía*. Moi sinxelamente, *educarse* quere dicir aprender e asimilar a esencia e as funcións da *ciudadanía*. Velaí as raíces.

Dous textos

Para ilustrar estas afirmacións nada mellor que dous textos sumamente expresivos de Rousseau e Condorcet. Un fragmento do *Discurso sobre a economía política* de Jean-

Jaques Rousseau, de 1755, escrito cando o filósofo de Xenebra andaba polos corenta anos e en forma de artigo para a *Enciclopedia*, por encargo expreso de Diderot. E outro, do ano 1793 (escrito, pois, case corenta anos máis tarde) titulado *Sobre a necesidade da instrución pública*, que ven sendo como o testamento político-educativo de Condorcet, redactado un ano antes de morrer violentamente no momento álxido da Revolución, cando acababa de cumprir cincuenta.

O texto de Rousseau está tomado da edición en español de Tecnos, cun estudo preliminar de José E. Candela, que apareceu en Madrid en 1983, e que nós traduciremos directamente ao galego. E o texto de Condorcet está recollido da edición en español preparada polo noso compañeiro Narciso de Gabriel para Morata, no ano 2000, co título *Cinco memorias sobre la instrucción pública y otros escritos*. Con este texto seguiremos o mesmo procedemento de tradución ao galego.:

“Se os políticos estivesen menos cegados pola súa ambición, verían en que medida é imposible que calquera establecemento poida marchar segundo o espírito da súa institución se non é dirixido pola lei do deber; saberían que o maior recurso da autoridade pública atópase no corazón dos cidadáns e que cando se quere manter o goberno nada pode suplantar os costumes. Máis que xentes de ben que saiban administrar as leis, hai, no fondo, xentes honestas que saben obedecelas...

Non basta con dicir aos cidadáns: sede bos; hai que ensinalles a selo, e o exemplo, primeira lección ao respecto, non é o único medio. O amor á patria é o medio máis eficaz, porque, como xa se ten dito, o home é virtuoso cando a súa vontade particular é en todo conforme á vontade xeral e quere aquilo que queren as xentes que el ama.

Parece que o sentimento humano evapórase e afeblece cando se reparte por toda a terra, de modo que nos afectan menos as calamidades de Tartaria ou do Xapón que as dun pobo europeo. En certa forma, é preciso limitar e reducir o interese e a conmiseración para poder activalos. Agora ben, como queira que esa tendencia só beneficia aos que con nós conviven, é bo que a humanidade concentrada entre concidadáns adquira neles unha forza renovada gracias ao hábito de verse e ao interese común que os reúne. Verdade é que os maiores prodixos da virtude foron realizados por amor á patria. Ese sentimento doce e vivo que engade a forza do amor propio á beleza da virtude, dalle unha enerxía que, sen desfiguralo fai del a máis heroica de todas as paixóns. El foi quen deu lugar a tantas xestas inmortalas que foron unha luzada capaz de cegar os nosos febles ollos, e a tantos grandes homes de virtudes tan antigas que parecen de fábula cando o amor á patria se torna en escarnio. Non nos sorprendamos por iso; os arrebatos dos corazóns tenros parecen quimeras a quen nunca os sentíu, e o amor á patria, cen veces máis vivo e delicioso que o que se dispensa a unha amante, non se pode concibir se non se experimenta, pero é fácil apreciar nos corazóns que el inflama e nas xestas que inspira, ese ardor fulxente e sublime que xa non reluce na máis pura virtude cando de aquel se separa.

Comparemos a Sócrates con Catón: o primeiro era máis filósofo e o segundo máis cidadán. Cando Atenas xa estaba perdida, Sócrates non tiña máis patria que o mundo enteiro. Catón levou sempre a súa patria no fondo do seu corazón; só viveu para ela e non puido sobrevivila. A virtude de Sócrates é a do máis sabio dos homes, pero, entre César e Pompeio, Catón parece un deus entre mortais. O primeiro instruíu a algúns particulares, combatíu aos sofistas e morreu pola verdade; o segundo defendeu o Estado, a liberdade e as leis contra os conquistadores do mundo e finalmente deixou a terra cando xa non víu patria algunha á que ser-

vir. Un digno discípulo de Sócrates será o máis virtuoso dos seus contemporáneos; un digno émulo de Catón será, daqueles, o máis grande. A virtude do primeiro será a súa felicidade, mentras que o segundo buscará a súa na de todos. Nosoutros seríamos instruídos por un e guiados polo outro, o que bastaría para decidir a preferencia, pois nunca houbo un pobo de sabios pero é posible lograr que un pobo sexa feliz.

Sexa pois a patria como unha nai para os cidadáns, de maneira que as vantaxes que éstes disfrutan no seu país lles faga amalo. Que o goberno lles deixe tomar parte na administración pública para que se atopen como na súa casa e só vexan as leis como garantes da súa liberdade. Estes dereitos, en todo o seu esplendor, pertencen a todos os homes, pero, aínda sen aparencia de atacalos directamente, a mala vontade dos xefes anúlaos fácilmente. A lei da que se abusa, tanto serve ao poderoso de arma ofensiva como de escudo contra o débil, e o pretexto do ben público é sempre o máis perigoso castigo para o pobo. O máis necesario e quizá o máis difícil do goberno, é esa severa integridade que busca a xustiza para todos e principalmente a protección do pobre contra a tiranía do rico. O maior mal está xa feito cando existen pobres que defender e ricos que coutar. A forza das leis exércese só sobre a media-nía, pois son igualmente impotentes diante dos tesouros dos ricos e diante da miseria dos pobres; o primeiro elúdeos; o segundo escapa delas; un racha o veo, o outro atravésao. Así pois, un dos máis importantes asuntos do goberno consiste en prever a extrema desigualdade das fortunas.

Sen embargo, todas estas preocupacións resultarán insuficientes se non se comeza aínda dende máis lonxe. Acabo esta parte da economía política por onde debería ter comezado. A patria non pode subsistir sen liberdade nin a virtude sen cidadáns; conseguíredelo todo se formades cidadáns; se non é así só teredes malos escravos, comezando polos xefes do Estado. Agora ben, formar cidadáns non é asunto dun día e para que se fagan homes hai que instruílos dende nenos.

Dende o primeiro momento da vida hai que aprender a merecela; e como dende o nacemento se participa dos dereitos dos cidadáns, o intre do nacemento debe sinalar o comezo do exercicio dos deberes. Como na infancia, tamén na idade madura deben existir unhas leis que ensinen a obedecer aos outros, e como a razón de cada home non é o único árbitro dos deberes, a educación dos fillos non se debe confiar só aos pais, por canto ésta interesa, máis que aos pais, ao propio Estado, xa que segundo o curso da natureza, a morte do pai arrín-calle adoito os últimos froitos da educación, mentres que a patria resíntese tarde ou cedo dos efectos: o Estado permanece, mais a familia desfai-se.

A educación pública segundo regras ditadas polo goberno e os maxistrados nomeados polo soberano, constitúe, pois, unha das principais máximas do goberno fundamental ou lexítimo. Se os nenos son educados en común segundo os principios da igualdade, se se lles incul-can as leis do Estado e as máximas da vontade xeral, se se lles instrúe para que as respec-ten por enriba de todo, ou mesmo se se ven arrodeados de exemplos e obxectos que lles falen incesantemente da terra nai que os alimenta, do amor que lles dispensa, dos inestima-bles bens que dela reciben e da compensación que lle deben, sen dúbida amaranse mutua-mente como irmáns, endexamais desexarán outra cousa que o que a sociedade desexe, sus-tituirán por xestas de homes o inútil parloteo dos sofistas e convertíranse un día en defen-sores e pais da patria da que durante tanto tempo foron fillos.

Só coñezo tres pobos que en outros tempos teñan practicado a educación pública, a saber: os cretenses, os lacedemonios e os antigos persas. En todos eles tivo un grande éxito e nos dous últimos obrou grandes prodixios. Cando o mundo quedou dividido en nacións demasia-

do grandes para poderen ser gobernadas, a educación pública deixou de ser practicable e outras razóns que o lector pode apreciar fácilmente impediron o seu ensaio nos pobos modernos...

Cando o pobo ama ao seu país, respecta as leis e vive con sinxeleza, custa pouco facelo feliz, e na administración pública, onde a fortuna intervéñ menos que na sorte dos particulares, a sabiduría está tan preto da felicidade que se confunde con ela". (*Discurso sobre a economía política* [1755])

Rousseau e Condorcet. Un ilustrado atípico (Rousseau) e o último dos ilustrados (Condorcet). Un ilustrado que renega de moitos dos seus amigos (Rousseau) e un ilustrado tardío que vai ser abandonado polos seus amigos (Condorcet). Un texto dun Rousseau que xa ten in mente o plan de exposición do seu pensamento (*O Discurso sobre a orixe e os fundamentos da desigualdade entre os homes* aparecerá nese mesmo ano de 1755 e *O Contrato Social* e *Emilio ou da educación*, en 1762). E un texto dun Condorcet que se sabe perseguido polos que foron os seus amigos, pero que non perdera nin un chisco do seu optimismo ilustrado, republicano e radical (O seu *Rapport [Informe e proxecto de decreto sobre a organización xeral da Instrución Pública]*, presentado na Asamblea Nacional francesa en abril de 1792, pasará á posteridade).

Do amor á patria

Empecemos, pois, por Rousseau. O *Discurso sobre a economía política*, como vemos, é un texto especialmente estelar, retórico e exhibicionista de Jean-Jacques. Aparece nel o Rousseau xa moi seguro de si mesmo, sabedor de que é un home importante nos ambientes culturais máis vangardistas de París e facendo clara ostentación dos seus coñecementos. Pero neste *Discurso* atopamos xa os grandes temas que van facer del un dos teóricos máis radicais e profundos da Ilustración. E, dende logo, o ilustrado máis encantador e máis *vedette*. O ilustrado que vai engaiolar aos revolucionarios de 1789, que farán dil a súa bandeira e o seu referente máis querido. O home ao que Robespierre chamará "o noso Jean-Jacques" e que, un día, lle recitará de memoria parágrafos enteiros do *Contrato Social*, deixando sorprendidísimo ao filósofo de Xenebra. Ou o auténtico ídolo do xoven Napoleón, lector e admirador da palabra e da beleza retórica rousseauniana, como nos recorda Albert Manfred.

Ben, pois ese intenso Rousseau que encarnaría en principio todas as rebeldías, nun determinado momento do *Discurso sobre a economía política*, e no arranque mesmo do texto que vimos de transcribir, di:

"Se os políticos estivesen menos cegados pola súa ambición, verían en que medida é imposible que calquera establecemento poida marchar según o espírito da súa institución se non é dirixido pola lei do deber; saberían que o máis grande recurso da autoridade pública atópase no corazón dos cidadáns e que cando se quere manter o goberno nada pode suplantarlo os costumes. Máis que xentes de ben que saiban administrar as leis, hai, no fondo, xentes honestas que saben obedecelas".

Velaí xa ao Rousseau romántico, ao Rousseau que apela aos sentimentos antes que á razón ("o máis grande recurso da autoridade pública atópase no corazón dos cidadáns").

E velaí ao Rousseau que preanuncia o “contrato social” e as características do que debería ser unha sociedade educada e equilibrada (“máis que xentes de ben que saiban administrar as leis, hai, no fondo, xentes honestas que saben obedecelas”).

O ramalazo pedagóxico aparecerá pouco despois. Afirmar Rousseau: “Non basta con decir aos cidadáns: sede bos; hai que ensinalos a sê-lo, e o exemplo, primeira lección ao respecto, non é o único medio”. E, de súpeto, xurde a solución: “*O amor á patria* [cursiva nosa] é o medio máis eficaz, porque, como xa teño dito, o home é virtuoso cando a vontade particular é en todo conforme á vontade xeral e quere aquilo que queren as xentes que il ama”.

Están eiqúí, en xermolo, dúas ideas capitais no pensamento de Rousseau:

1ª) O amor á patria como constante, a semellanza das *polis* gregas e romanas, pero tamén como necesidade sociopolítica da Europa daquel tempo. Non esquezamos que para consolidar a Europa como totalidade –dicía Rousseau- era preciso reafirmar e asegurar previamente o sentimento patrio de cada unha das súas nacións.

No *Emilio* e nas *Confesións* recordaranos con insistencia que non será posible construír Europa como conxunto, sen que Francia sexa ben cousa dos franceses, Inglaterra dos ingleses, España dos españois, etc, aínda que despois, como é ben sabido, ficaría no limbo –e aínda alí está- a cuestión das nacións sen Estado. Estabamos daquela nas antípodas da actual Unión Europea, pero era unha etapa necesaria para a consolidación das clases burguesas e pequeno-burguesas, a punto de caramelo para a revolución. Polo contrario, hoxe, en Europa, parece que é preciso ceder soberanía para conseguir unha certa unión e mirar polos intereses de todos (pregunta; ¿unión de quen e para que?). Efectivamente, xa existe a Europa dos capitalistas, pero aínda non se ve a Europa dos asalariados. ¿Onde está a Europa dos pobos?

2ª) O ‘home virtuoso’ a ‘vontade particular’, a ‘vontade xeral’ ou a ‘soberanía’ son xa conceptos sobre os que Rousseau vai teorizar por extenso no *Contrato*. Fala de ‘virtude’ no sentido romano de *virtus*, que se corresponde coa *areté* dos gregos: conxunto de calidades que deben reunir todos os membros das clases dirixentes para asegurar a felicidade ou o benestar social (o *bien-être*). As ‘vontades’ a a ‘soberanía’ son xa pura materia constitucional para épocas revolucionarias. Por iso non foi casualidade que Robespierre e os xacobinos se inspiraran en Rousseau -e en particular no *Contrato*- á hora de redactar a constitución máis radical do proceso revolucionario que ten lugar en Francia entre 1789 e 1799.

Insiste, pois, Rousseau na intensificación do sentimento patriótico e nacional. En realidade, poderíamos dicir que estaban a nacer e a constituírense, segundo as necesidades da modernidade, as grandes potencias europeas. E Rousseau está a impoñer esa marca; está a impoñer o selo das esenciais nacionais e patrióticas. E convida a crear en cada un dos seus textos a materia idiosincrásica de todos os países. Por iso non é casualidade que, ademais de apremiar aos franceses, aos ingleses, aos alemáns ou aos españois a seren cada vez máis de seu e para si, non considere de ningunha maneira como definitivas as fronteiras entre os distintos países europeos, senón como algo susceptible de revi-

sión e en permanente construción. Por iso escribirá un día un *Proxecto de constitución para Córcega* e fará unhas moi famosas *Consideracións sobre o goberno de Polonia*...

Sobre este tema dirá, noutro momento do texto que comentamos: “É verdade que os maiores prodixios da virtude [está a falar da *virtus* moral e política romana xa citada antes] foron realizados por amor á patria. Ese sentimento doce e vivo que engade a forza do amor propio [no senso de ‘autoestima’ e non de ‘orgullo’, como podería entenderse] á beleza da virtude, dalle unha enerxía que, sen desfiguralo, fai del a máis heroica de todas as paixóns”. Seguro que Rousseau está a pensar, por exemplo, no grao de identificación dos espartanos co seu propio Estado, en Aquiles, en ‘morror pola patria’, en voltar da guerra co escudo ou sobre o escudo –vitoriosos ou mortos-, na nai que porá como modelo de cidadá en Esparta, cando non considere unha traxedia a morte dos seus cinco fillos en combate senón que se amosará leda pola vitoria...

E, por último, a propósito deste *amor á patria*, compara a Sócrates con Catón. “O primeiro –di- era máis filósofo e o segundo máis cidadán”. E engade: “Cando Atenas xa estaba perdida, Sócrates non tiña máis patria que o mundo enteiro. Catón levou sempre a súa patria no fondo do corazón: só viveu para ela e non puido sobrevivila” E, un pouco máis adiante, afirma convencido: “O primeiro instruíu a algúns particulares, combatíu aos sofistas e morreu pola verdade: o segundo defendeu o Estado, a liberdade e as leis”. E segue: “A virtude do primeiro será a súa felicidade, mentres que o segundo buscará a súa na de todos. Nosoutros seríamos instruídos por un e guiados polo outro, o que bastaría para decidir a preferencia, pois nunca houbo un pobo de sabios pero é posible conquistar que un pobo sexa feliz”. Tiña razón Karl Marx: os pensadores ilustrados estaban convencidos de que querían ‘resucitar’ ao mundo clásico e o que fixeron, sen seren moi conscientes diso, foi crear unha nova realidade, un novo mundo, que abría de par en par as portas da contemporaneidade.

Da prevención da desigualdade

Sempre tan amigo das ‘pequenas cousas’ –das patrias pequenas, dos Estados pequenos, da pequena burguesía, en fin-, preocúpase Jean-Jacques da orixe da desigualdade (lembren: *Discurso sobre a orixe e os fundamentos da desigualdade entre os homes*...) , das súas razóns e das súas consecuencias.

O que será un dos seus libros estelares e que leva xustamente ese título, ven sendo unha formidable e revolucionaria historia cultural da humanidade gabada polos antropólogos máis esixentes. O filósofo malagueño Adolfo Sánchez Vázquez, nese pequeno *bouquin-bijou* titulado *Rousseau en México*, pensa que o *Discurso sobre a orixe*...é un formidable discurso sobre os momentos clave da historia da humanidade, un formidable discurso sobre o ser humano, unha nova maneira de escribir a nosa historia profunda.

Noutro lugar do *Discurso sobre a economía política* que estamos a comentar, afirma: “O máis necesario e quizáis o máis difícil do goberno é esa severa integridade que busca a xustiza *para todos* [cursiva nosa] e principalmente a protección do pobre contra a tiranía

do rico. *O maior mal está xa feito cando existen pobres que defender e ricos que coutar* [cursiva nosa].

Rousseau é o prototipo de pensador non só 'contractualista' –como tan ben ten demostrado nas súas publicacións a profesora Rosa Cobo-, senón tamén 'igualitarista' e 'democratista' –se se me permite este neoloxismo na evocación e na lembranza dos estudos de Galvano della Volpe sobre Rousseau e Marx-. A conclusión de Jean-Jacques Rousseau no texto que estamos a citar é terminante e definitoria do seu pensamento igualitarista: “Así pois –di- un dos principais asuntos do goberno consiste en evitar *a extrema desigualdade das fortunas* [cursiva nosa]. Como ven, o seu pensamento sobre este particular fica así nidiamente explicitado.

Da educación pública

Abramos este pequeno epígrafe –tan noso e tan da nosa profesión- con esta cita profundamente pedagóxica:

“Dende o primeiro momento da vida hai que aprender a merecela; e como dende o nacemento participase dos dereitos dos cidadáns, o intre do nacemento debe sinalar o comezo do exercicio dos deberes. O mesmo que na infancia, tamén na idade madura deben existir unhas leis que ensinen a obedecer aos outros, e como a razón de cada home non é o único árbitro dos seus deberes, *a educación dos fillos non se debe confiar só aos pais, por canto ésta interesa, máis que aos pais, ao propio Estado* xa que, segundo o curso da natureza, a morte do pai arríncale moitas veces os últimos froitos da educación, mentras que a patria resíntese tarde ou cedo dos efectos: *o Estado permanece, mais a familia desfaise...*” [cursiva nosa].

Diáfana resulta aquí a influencia da Grecia clásica, en particular, da educación en Esparta. Pero tamén aparecen os trazos do que Rousseau quere que sexa a estrutura estatal dos novos Estados europeos que deberían nacer axiña. Por iso engade o noso ilustrado: “*A educación pública*, segundo regras ditadas polo goberno e os maxistrados nomeados polo soberano, constitúe, pois, *unha das principais máximas do goberno fundamental ou lexítimo* [cursiva nosa].

E xa case no final do *Discurso* afirma Rousseau: “Cando o pobo ama ao seu país, respecta as leis e vive con sinxeleza, custa pouco facelo feliz...e a sabiduría está tan preto da felicidade que se confunde con ela”. Rousseau amósase eiquí un pouco escéptico e por demáis prudente. Lembremos que, bastantes anos antes, Comenio, naquela abraiante onda de pensamento utópico que xa viña do Renacemento, pedía na súa *Pampedia*, “ensinar todo a todos totalmente”. Isto é: propoñía a *educación universal*, ensinar todas as cousas a todo o mundo e por enteiro.

TEXTO DE CONDORCET

“A comezos do século XV, Europa enteira, sumida na ignorancia, xemía baixo o xugo da aristocracia nobiliaria e da tiranía sacerdotal e, dende esa época, os progresos cara a liberdade teñen seguido en cada nación aos das luces con esa constancia que é signo, entre dous feitos, dunha relación necesaria fundada nas leis eternas da natureza.

Así, como consecuencia desas mesmas leis, non poderíamos restablecer a ignorancia sen chamar de novo a servidume con ela.

Un pobo ilustrado confía os seus intereses a homes instruídos, pero un pobo ignorante convértese necesariamente en vítima dos impostores que, xa sexa que os adulen, xa sexa que os opriman, fanno instrumento dos seus proxectos e vítima dos seus intereses persoais.

Aínda que a liberdade se respectara en aparencia e se conservara no libro da lei, ¿non esixe a prosperidade pública que o pobo esté en condicións de coñecer aos que son capaces de mantela?, e o home que por falta de luces depende de outro home nas accións da vida común, ¿pode pretendese verdadeiramente libre? ¿Non se forman necesariamente en tal caso dúas clases de cidadáns? ¿E quen podería soste que existe entre elas a igualdade ordenada pola natureza, baixo pretexto de que non é a forza, senón a astucia a que exerce o dominio? ¿Cremos que a liberdade podería subsistir moito tempo mesmo nas leis? ¿Con tanta facilidade poden aniquilala as institucións que parecen conservala? ¿Cantos exemplos hai de pobos que se teñen considerado libres aínda que estiveran a xemer baixo a escravitude? Si, sen dúbida, a liberdade non pode perecer, pero únicamente é así porque os progresos das luces aseguran a súa duración eterna, e a historia enteira testemuña con que pouco éxito as institucións en aparencia mellor combinadas teñen protexido a dos pobos con poucas luces para defenderse da hipocrísia dos tiranos que saben adoptar a máscara da popularidade, ou a da xustiza. Dicar que o pobo sabe bastante se sabe querer ser libre é confesar que se lle quere enganar para facerse dono del. É degradalo baixo a aparencia inútil de un pérfido respecto...

Antes da invención da imprenta, a instrución era moi cara e, nos pobos antigos, foi ésa unha das causas que contribuíron máis a conservar o espírito aristocrático dos seus gobernos. Felizmente, nas nacións modernas, este mesmo espírito dominador do clero, que ten causado tantos males, non podendo exercer senón multiplicando os seus instrumentos, tense visto forzado a multiplicar tamén as escolas e abrilas por numerosas fundacións á clase pobre do pobo, e dende ese momento, a pesares de todas as precaucións tomadas para destruír a razón baixo un fárrago de falsa ciencia, vemos a homes superiores ao seu século afirmar os dereitos da verdade e reclamando para a igrexa a igualdade democrática, preparar os espíritos para recoñecer a súa xustiza eterna en toda a súa extensión...

Canto máis queirades que os homes exerzan iles mesmos unha porción extensa dos seus dereitos, canto máis desexedes para alonxar todo dominio do menor número, que unha masa maior de cidadáns poida cumprir un número máis elevado de funcións, máis debedes esforzarvos tamén por estender a instrución, e posto que todas as nosas leis deben tender a diminuír a desigualdade das fortunas, non hai que contar xa coas riquezas individuais para os gastos necesarios aos progresos das luces. No plan presentado á Asemblea Lexislativa, concedíase demasiado poder a unha sociedade científica; pero entón o poder executivo xeral estaba en mans de homes escollidos polo rei; e ademais debía ocorrer que o Ministerio procurara unirse coas Administracións departamentais para dotarse dunha forza capaz de equilibrar o poder lexislativo. Así pois, era importante, necesario, quitar ao goberno non sómentes toda acción directa sobre a instrución, senón mesmo non deixarlle ningunha influencia directa. A abolición da realza pode pois permitir facer cambios útiles a esta parte do plan, pero non é menos preciso conciliar estes dous principios: que o goberno nunca teña influencia algunha sobre as cousas que se ensinan e que unha sociedade científica se distraia o menos posible do seu verdadeiro obxecto: a propagación, o perfeccionamento, os progresos dos coñecementos útiles aos homes...

Dúas clases teñen exercido sobre o pobo en case todos os lugares un dominio do que só a instrución pode preservalo: son os homes de leis e os sacerdotes: uns apodéranse da súa conciencia, os outros, dos seus asuntos. En balde se dirá que as leis poden ser o bastante simples para que a instrución sexa inútil para o pobo. As leis primitivas de todos os pobos eran simples, estaban escritas nun idioma que todo o mundo entendía e, sen embargo, é desas leis de onde, con tempo e sutilezas, os lexisladores teñen chegado a formar códigos complicados, escuros, escritos nun estilo inintelixible para calquera outro que non sexan iles. A instrución non é menos necesaria para protexer a conciencia das trampas do sacerdocio. A moral primitiva de todas as relixións ten sido tamén moi simple, bastante conforme á moral natural, pero tamén en todas as relixións os sacerdotes teñen feito dela o instrumento da súa ambición. Sería pois traicionar ao pobo non darlle, nunha instrución moral independente de toda relixión particular, un seguro protector contra o perigo que ameaza a súa liberdade e a súa felicidade..." (*Sobre a necesidade da instrución pública* [1793])

Neste texto especialmente significativo e que ten o valor engadido de ser o seu verdadeiro testamento político-educativo, o Marqués de Condorcet, o último dos ilustrados e un loitador infatigable polas liberdades, por todos os dereitos e por todas as causas xustas daquel tempo –o desenvolvemento das ciencias, a defensa da República como forma de goberno, a abolición da escravitude e a liquidación da segregación racial ou a liberación da muller-, fai un canto sonoro e magnífico da universalización do ensino e do carácter laico da educación. Nalgún lugar do seu famosísimo *Rapport*, di ben claro: "a relixión, na igrexa; na escola, a moral".

O texto do que queremos entresacar e comentar algunhas citas arranca dicindo: "A comezos do século XV, Europa enteira, sumida na ignorancia, xemía baixo o xugo da aristocracia nobiliaria e da tiranía sacerdotal". Ficaban así, fronte por fronte da burguesía revolucionaria (e que hoxe renega mesmo da súa propia revolución), os seus dous inimigos principais: a aristocracia e o clero.

Pero Condorcet suliña con énfase: "sumida na ignorancia". Isto é, sen instrución, sen educación, sen cultura. Ou o que é o mesmo: só sendo educados e cultos poderemos ser verdadeiramente libres. E, un pouco máis adiante, remacha: "O home que, por falta de luces, depende de outro home nas accións da vida común, pode pretendese verdadeiramente libre?". Máis aínda: "se a liberdade non perece é unicamente porque os progresos das luces aseguran a súa duración eterna". ¡Metafísica ilustrada case! Un certo perennialismo das luces. O progreso indefinido. Lembremos o seu outro libro cuasetestamentario: *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'Esprit humain*.

Despois, Condorcet entra en detalles:

"Antes da invención da imprenta, a instrución era moi cara e, nos pobos antigos, ésa foi unha das causas que contribuíron máis a conservar o espírito aristocrático dos seus gobernos. Felizmente, nas nacións modernas, este mesmo espírito dominador do clero, que ten causado tantos males, non podendo exercer senón multiplicando os seus instrumentos, tense visto forzado a multiplicar tamén as escolas e abrilas por numerosas fundacións á clase pobre do pobo" [cursiva nosa].

E insistirá unha e outra vez na necesidade de "extender a instrución". Tampouco debemos esquecer a semántica mesma da palabra francesa *instruction*. Palabra que traducida

as linguas hispánicas –ao galego por exemplo- aparecerá callada de connotacións culturalistas. ‘Instrución’ case como sinónimo de cultura. Ser instruídos é tanto como ser cultos ou ter un certo nivel de cultura. Concepción Arenal falará de ser instruídos para ser educados. A ‘instrución’ como un medio e a ‘educación’ como un fin. Hoxe, dous conceptos case sinonimizados, pero aínda con connotacións propias cada un. Impúxose en moita maior medida a palabra ‘educación’, como consecuencia do predominio mundial da cultura anglosaxona. A *education*, sobre todo dende a escrita cuasefundacional de John Locke nos seus *Pensamentos sobre educación*, terminará impoñendo o seu contido empirista e práctico típicamente inglés. Aínda que, pola súa banda, o alemán *Bildung*, a educación en tanto que ‘formación’, ocupará tamén o seu espazo na Europa do XIX sobre todo. Hoxe son entendibles e perfectamente integrables os tres conceptos. Porque no hay ‘educación’ posible sen ‘instrución’ e sen ‘formación’.

Cando Condorcet escribe ese texto, como xa dixemos antes, está a ferver a Revolución que comezara en 1789. E Condorcet sabía das mudanzas políticas continuas. Por iso non quere comprometerse con ningún tipo de goberno e afirma con moita decisión:

“A abolición da realenza pode pois permitir facer cambios útiles..., pero non é menos preciso conciliar estes dous principios: que o goberno nunca teña influencia algunha sobre as cousas que se ensinan e que unha sociedade científica se desvíe o menos posible do seu verdadeiro obxecto: a propagación, o perfeccionamento, os progresos dos coñecementos útiles aos homes...”.

Así pois, liberdade de ensino, liberdade de conciencia e liberdade de doutrinas.

Pero convén agora facer sitio destacado para a cita final do importantísimo texto condorcetiano, unha cita reveladora de moitas cousas, moi longa e que segue a ter no noso país unha rabiosa actualidade. Di así:

“Dúas clases teñen exercido sobre o pobo en case todos os lugares un dominio do que só a instrución pode preservalo: son os homes de leis e os sacerdotes: uns apodéranse da súa conciencia, os outros dos seus asuntos. Poderase dicir inútilmente que as leis poden ser o bastante simples para que a instrución sexa inútil para o pobo. As leis primitivas de todos os pobos eran simples, estaban escritas nun idioma que todo o mundo entendía e, sen embargo, é desas leis de onde, con tempo e sutilezas, os lexisladores teñen chegado a formar códigos complicados, escuros, escritos nun estilo inintelixible para calquera outro que non foran eles”.

E segue dicindo Condorcet:

“A instrución non é menos necesaria para protexer a conciencia das trampas do sacerdocio. A moral primitiva de todas as relixións ten sido tamén moi simple, bastante conforme á moral natural, pero tamén en todas as relixións os sacerdotes teñen feito dela o instrumento da súa ambición. Sería pois traicionar ao pobo non darlle, nunha instrución moral independente de toda relixión particular, un seguro protector contra o perigo que ameaza a súa liberdade e a súa felicidade”.

Velaí dúas citas angulares do pensamento ilustrado condorcetiano e revolucionario. Entre o texto de Rousseau e o de Condorcet non só hai un lapso de case corenta anos.

Hai todo un vertixinoso proceso revolucionario, transcendentais acontecementos sociais, unha práctica política intensísima e o desenvolvemento fulgurante dunha nova cultura.

Compostela, xuño, 2008.